

Fayziyeva Flora Abdullayevna

Buxoro Davlat Universiteti

EKOLOGIK VAZIYAT VA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH

Annotasiya: Ekologik ahvol uning tushunchasi ekologik vaziyat va tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashuvi, atrof-muhitning ifloslanishi bo'yicha muallif tomonidan ushbu maqolada yoritib berilgan.

Kalit so'zi: Ekologik vaziyat, ekologik xavfsizlik, ekologik ahvol, atrof-muhit, gidromorf vaziyat, tuproq va o'simlik qoplami.

Hozirgi kunda Respublikamiz hududida ishlab chiqarishning keng rivojlanishi tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirmoqda. Bu keskinlashuv odatda atrof-muhitning ifloslanishi, tuproq va o'simlik qoplamalarining buzilishi, kambag'allashuvi va boshqa ko'rinishlarda ifodalanadi. Har bir tabiiy majmua bu jihatdan ma'lum ekologik ahvolga ega bo'lib, ular bir-birlaridan ushbu ahvolning ogir-yengilligi, murakkabligi, majmualiligi bilan farq qiladi.

Ekologik ahvol umumiy tushuncha va hudud uchun nisbatan barqaror xususiyatlarga ega. Shuning uchun ham uzoq muddat davomida deyarli o'zgarishsizligi, ya'ni birdek davom etishi mumkin. Lekin ekologik ahvol ba'zan ogirlashuvi, ba'zan yengillashuvi ham mumkin, bu hol ishlab chiqarishning maromiga bog'liq, uning atrof-muhitga ta'siri tezlashsa ahvol ogirlashadi va aksmcha. Ekologik ahvolni turli darajada sodir bo'lishi hududda har xil vaziyatlarni shakllantiradi.

Ekologik vaziyat ekologik ahvolni ma'lum bir vaqt mobaynidagi holati, binobarin, u beqaror bo'lib makonda vaqt mobaynida bir vaziyatdan ikkinchi vaziyatga tez orada o'zgarishi mumkin. Demak, ekologik vaziyat makonda ma'lum bir vaqt mobaynida sodir bo'ladigan hamda ahvolni aniq va ravshan aks ettiradi.

O'zbekistonda ekologik vaziyatlar joylarda tabiiy resurslardan foydalanishning darajasi, ishlab chiqarishni rivojlantirish, atrof muhit ifloslanishining oldini olish tadbirlari qo'llanilishi ko'lamiga qarab turli miqyoslarda shakllanmoqda. Tadqiqotlar natijasiga ko'ra ekovaziyat majmualari, ayrim guruhli va ma'lum bir omil (yoki tabiiy komponent) bilan bog'liq holda tarkib topishi mumkin ekan. Majmualar ekovaziyat deyarli barcha tabiiy komponentlarning o'zgarishi oqibatida tarkib topadi. Masalan, Orolbo'yidagi vaziyatni haqiqatan ham majmualar deb hisoblash joiz, chunki u hududda barcha tabiiy komponentlar choilashish jarayonida tubdan o'zgarishga uchrab, avvalgi gidromorf vaziyat endilikda kseromorf, gidromorf va avtomorf vaziyat bilan butunlay almashmoqda.

Tabiiy komponentlarning **ayrim guruhlari** bilan bog'liq bo'lgan ekovaziyat, ko'pincha tuproq, o'simlik yoki atmosfera havosi bilan suvning degradatsiyasi, yoxud ifloslanishi bilan bog'liq bo'ladi.

Masalan, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo, Uzun, Denov tumanlaridagi ekovaziyat qo'shni Tojikiston Respublikasidagi Tursunzoda shahrida joylashgan aluminiy korxonasining chiqindilari evaziga paydo bo'lgan.

Surxondaryoning bu tumanlarida ekovaziyat floridli vodorod gazi ta'sirida bo'lib, natijada aholi bosh og'rig'i va bo'g'in kasalliklaridan aziyat chekmoqda. Chorva mollarining tishlari to'kilib ketishi, o'limi sodir bo'lib, ekinzorlar quridi, tuproqda og'ir metallar va zaharli moddalar to'planishi qayd etilgan. Demak, ekovaziyat bir necha tabiiy omillarning zararlanishi, shuningdek, inson va chorva mollarining kasallanishi bilan bog'liq.

Bunday ekovaziyatni guruhli vaziyat, deb qarash mumkin.

Ekovaziyat ba'zan **bir omil yoki komponent bilan** bog'liq holda yuzaga keladi. O'zbekistonda aksariyat katta hududlarda ekovaziyat suv resurslarining ifloslanishi tufayli xatarlidir. Daryo suvlarining ichimlik suvi sifatida ishlatib bo'lmayligi, ulardan sug'orishda foydalanganda tuproqda qayta sho'rlanish hodisasining rivojlanishi, shuningdek, tuproqning turli chiqindilar bilan ifloslanishi vaziyatni jiddiylashtirmoqda. Daryolarning sifatsiz suvlarini aholi tomonidan iste'mol qilinishi Quy

Amudaryo, Quyi Sirdaryo, Quyi Zarafshon, Quyi Qashqadaryo va boshqa hududlarda ular orasida turli kasalliklarning tarqalishiga ta'sir etmoqda.

Ayniqsa, 1 yoshgacha bo'lgan go'dak, yoshbolalar, ayollarda og'ir asorat qoldirmoqda, aholi orasida oim ba'zi tuman va viloyatlarda nisbatan ko'p.

Tadqiqot natijalariga ko'ra respublikada suv resurslari bilan bog'liq bo'lgan ekovaziyat ustuvor bo'lib, atmosfera havosining ifloslanishi va boshqa sabablar bilan bog'liq ekovaziyatlar keyingi o'rinlarni egallaydi. O'zbekistonda **qanoatlanarli, o'rtacha, keskin, tang va falokatli** ekologik vaziyatlar mavjud. Qanoatlanarli ekovaziyatlar tizma tog'ining suvayrigich, baland va oitacha balandlikdagi tog'ining yonbagirlariga xos. Bu hududlarda tabiiy sharoit deyarli o'zgarmagan, faqat ayrim o'simlik va hayvonlarning miqdoriy kamayishi kuzatiladi.

O'rtacha ekovaziyat o'rtacha balandlikdagi va past tog'lar, Qizilqum va Ustyurt platosining ayrim hududlariga xos bo'lib, ularda tuproq va o'simlik qoplaminin buzilish belgilari kuzatiladi. Keskin ekovaziyat adir, ba'zan past tog'larning yonbagirlari, prolyuvial shleyflar, Qarshi choii va Qizilqumning hozirda ma'danlar qazib olinayotgan hududlari, Buxoro, Qorakoi vohalarini egallaydi. Bu ekovaziyatda tabiatning ayrim komponentlarining buzilishi kuzatiladi. Tang ekovaziyat Quyi Amudaryo, Xorazm viloyati va Qoraqalpog'istonning katta qismini egallaydi. Bu vaziyatda buzilgan geotizimlar tiklanmaydigan xususiyatlarga ega boiadi.

Falokatli ekovaziyat Orolbo'yida Qoraqalpog'istonning Mo'ynoq tumani va butun Orol dengizi akvatoriyasiga mansub. Bunda geotizimlarning buzilishi va tiklanmaydigan tabiiy va ekologik jarayonlar kuchayganligini ko'rish mumkin. Sanoat korxonalarini tutunlari (majmualari) va ulardan chiqadigan tabiiy muhitga ta'sir etib turli darajadagi mahalliy ekovaziyatlarining tarkib topishi va shakllanishiga sharoit yaratadi.

Bunda sanoat korxonasi (majmui) atrofida halqasimon bir necha ekovaziyat mintaqalari tarkib topadi. Aniqlanishicha, rangli metallurgiya korxonalarining atrof-muhitga ta'sir radiusi ("shamal guli" bo'yicha) 60 km masofagacha sezilishi kuzatiladi. Demak, ular atrofida tang, keskin va o'rtacha ekovaziyat darajalariga ega boigan mintaqalarni ajratish mumkin. Bu hol vaziyatni kuchaytiruvchi omillarning tadrijiy o'zgaruvchanligi bilan bog'liq. Antropogen omillarning beto'xtov keng miqyosdagi ta'siri ekovaziyatni makonda kengayib borishini ta'minlaydi. Yangi neft va tabiiy gaz konlarini ochish maqsadida burg'ulash ishlarining Qarshi dashtida muntazam rivojlantirilishi o'rtacha ekovaziyatni keskin vaziyat bilan almashishi va uning hududda jadallik bilan kengayib borishiga ta'sir etmoqda Quyi qulay ekovaziyatni yuqori darajadagi murakkab ekovaziyatlar bilan almashishi ayrim arellarda sodir boiadi. Quyi Amudaryoda 1961-yildan e'tiboran gidroekologik vaziyatning tobora murakkablashuvi tufayli tabiiy muhit eng qulay vaziyatdan falokatli darajaga qadar o'zgardi. O'zgarish bir yo'nalishda davom etib, barcha ekovaziyatlar darajalari bir-birlarini birin-ketin almashtirib borgan. Barqaror o'zgarish Amudaryoda suv sarfining kamayishi va minerallashuv darajasi oshib borishi bilan bog'liq boigan. Falokatli darajaning eng dalilati Orol dengizida yuz bermoqda. Qisqa vaqt mobaynida uning sathi 20 m pasaydi, ya'ni har yili 0,5 m dan tushib borgan. Berk havzalarda bu katta ko'rsatkich. Barqaror ekovaziyat faqat ayrim kichik ekotizimlar uchun xos.

Bu ekotizimlarda tabiiy va antropogen omillar vaziyat o'zgarishiga deyarli ta'sir qilmaydi yoki ularning barqarorligi kuchli boiadi. Baland tizma tog'ining suvayrigich qismlari (glyatsial-nival mintaqada) insonning xo'jalik faoliyati nihoyatda chegaralangan, faqat ayrim alpinistlar va muzshunoslar ma'lum joylardagina ish olib boradilar. Ularning faoliyati tabiiy muhitning o'zgarishiga olib

kelmaydi. Murakkab ekovaziyatning oddiy ekovaziyatga qarab o'zgarishi insonning tabiiy muhitni maqsadga muvofiq yo'nalishda qayta o'zgartirishi va landshaft jarayonlarini barqaror boshqarishi bilan bog'liq. Keyingi vaqtlarda sanoatdan chiquvchi oqava suvlarning katta qismini tozalashga erishilganligi tufayli Chirchiq va Ohangaron daryolari suvlarini muayyan darajada tozalanishiga erishildi. Shuningdek, atmosfera havosiga chiqarilayotgan sanoat chiqindilarining miqdorini respublika miqyosida kamayib borayotganligi va boshqa ijobiy o'zgarishlar atrof-muhit

musaffolanishi va insonning yashash sharoitlari qulayligining ortib borishida sezilmoqda Majmuali tadrijiy ekovaziyat sanoat, transport, qurilish va qishloq xo'jaligi rivojlangan hududlarda tarkib topadi, shakllanadi va rivojlanadi. Hududda iqtisodiyotining turli tarmoqlarini mavjud bo'lganligi tufayli atrof-muhitga ta'siri ham turli darajada sodir boiadi. Natijada ma'lum hududda bir necha darajali ekovaziyatlar yuzaga keladi va shakllana boshlaydi. Ta'sir darajasi, muntazamligi,

chiqindilarni turiga qarab va ayniqsa, chora-tadbirlarning samaradorligiga bog'liq holda vaziyatlarning rivojlanish bosqichlari turlicha boiadi. Tog'-metallurgiya (Olmaliq, Navoiy, Uchquduq va boshqa) korxonalari, energetika, kimyo, neftni qayta ishlash va boshqa sanoat majmualarining ta'sir doirasida ekovaziyat tang,

qolgan sanoat korxonalari atrofida esa har xil boiishi kuzatiladi. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash endilikda birinchi darajali va kechiktirib boimaydigan vazifaga aylandi. Chunki, ichimlik suvlarining ifloslanganligi, joylarda atmosfera havosining chiqindilar bilan jiddiy to'yinganligi, buning natijasida aholi orasida

turli kasalliklarning tarqalganligi, sug'orma yerlarni sho'rlanib, yaylovlarning mahsuldorligini pasayib borayotganligi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga salbiy ta'sir etayotganligi mamlakat miqyosida tub o'zgarishlarni amalga oshirish zarurligini o'qtiradi. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida bir qator bir-birlari

bilan bog'liq bo'lgan jumboqli masalalarni hal qilish lozim boiadi. Birinchi galda ekologik (bioekologik, geotizimli, biosferali) monitoringni amalga oshirish ustuvor ahamiyatga ega O'zbekistonda bu turdagi monitoring hozirda turli muassasalar va tashkilotlar tomonidan amalga oshirib kelinmoqda, lekin ularning ko'larini va

egallagan hududi hozirgi talabga mutlaqo javob bermaydi. Chunonchi, tuproqning sanoat va kimyoviy ashyolar bilan ifloslanishi (Respublika Bosh Gidromet xizmatiga yuklatilgan) faqat ayrim qishloq jamoalari hududi bo'yicha nazorat qilinadi. Bunda barcha viloyatlarning sug'oriladigan yerlari nazarda tutilmagan,

hech boimaganida har bir viloyat bo'yicha tanlab olingan testli xo'jaliklarning ma'lum maydonlari nazarda tutilganda maqsadga muvofiq boiar edi.

Faqat shundagina respublika hududi bo'yicha sug'orma yerlarning texnogen ifloslanishi bo'yicha tegishli xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi. Xuddi shunday ahvol suv havzalarining ifloslanishi, atmosfera havosining chiqindilar bilan to'yinishi va boshqa sohalarda ham mavjud, ularning belgilangan me'yorda boiishi tabiiy muhit bo'yicha zarur boigan monitoring axborotlarini olish va mavjud ekologik vaziyat to'g'risida aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Ekologik ekspertiza yangi quriladigan sanoat korxonalari uchun xos. Lekin mantiqan qaraganda ishlab turgan barcha sanoat korxonalari, gidrotexnik inshootlar va boshqa muxandislik obyektlari uchun muntazam ekspertiza o'tkazish zarur. Atrofmuhitni aslida eskidan ishlab kelayotgan sanoat korxonalari ifloslab kelmoqda. Binobarin, ekologik ekspertiza barcha korxonalarni nazoratga olishi shart. Shundagina tabiiy muhitda tozalanish boshlanishi mumkin. Ekologik vaziyatni boshqarish va tegishli tadbirlar majmuasini qo'lash uchun negiz sifatida turli masshtablarda ekologik va tabiatni muhofaza qilish xaritalarini yaratish joiz. Bu xaritalar respublika hududida mavjud ekologik vaziyatlarni nazorat qilish, ularning tadrijiy o'zgarishlarini o'rganish, tegishli chora-tadbirlarni rejalashtirish imkonini beradi. Mavjud xaritalar muvaqqat boiib, ularni har yili yangi ma'lumotlar bilan yangilab turilishi amaliy ahamiyat kasb etadi. Har bir viloyat o'zining ma'lum masshtabdagi ekologik va tabiatni muhofaza qilish xaritalariga ega boiishi va disketlarga tushurilib kompyuterlar orqali mutaxassislar hamda rahbariyat (shahar, viloyat hokimlari, Respublika Vazirlar Mahkamasi)ga foydalanish uchun topshirilishi darkor.

Kompyuterlar orqali aloqa barcha viloyati ardan olingan tasvirlar yordamida Toshkentda respublika bo'yicha jamlanma monitoringli axborot olish imkonini beradi. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha chiqarilgan barcha Oliy Majlis qonunlari, Prezident qarorlari va Vazirlar

Mahkamasining qarorlari, ko'rsatmalari va boshqa me'yoriy hujjatlari o'z vaqtida bajarilishi va ularga amal qilinishi lozim.

Qonunga hurmat tabiatga ham hurmatni bildiradi. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash shuningdek, me'yoriy ko'rsatkichlar, REM va boshqa qabul qilingan ma'lum andozalarga rioya qilishga ham bog'liqdir. Sanoat, avtotransport chiqindilari eng kam xavfsiz ko'rsatkichlarga qadar kaxnaygan boiishi, ikkilamchi resurslar toiiq qayta ishlanib ulardan foydali elementlar ajratib olinishi zarur. Eng muhimi, isrofgarchilikka chek qo'yilib, tabiatdan ehtiyojga yarasha boyliklami ajratib olib, chiqindilarni chiqarmaslik tamoyilida ish tutishga o'tishdan iborat. Tabiatdan boyliklarni olishda "kim oshdi" tamoyilidan voz kechib uni boyitish, resurslami qayta tiklash, kamayib borayotganlaridan ehtiyotkorlik bilan foydalanish, bu borada muqobil variantlar, ya'ni o'mini bosadigan boshqa resurslardan foydalanishga o'tish kabi tamoyillami barcha joylarda, hamma ishlab chiqarish korxonalarida qo'ilashga o'tish tabiatni asrash, uni e'zozlash o'z navbatida ekologik xavfsizlikni ta'minlashni kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F Fayziyeva. Abiotic factors and scientific-practical significance of their study. Центр научных публикаций (buxdu. uz) 50 (50).
2. Ф.Ф Абдуллаевна. Табиат ресурслари ва уларни муҳофаза қилиш. Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar jurnali 2 (4), 35-40.
3. F Fayziyeva. Buxoro viloyatida avtotransport vositalarining sonini ortishi va ularning atmosferani ifloslashdagi ahamiyati. Центр научных публикаций (buxdu. uz) 44 (44).
4. F Fayziyeva. Buxoro ixtisoslashtirilgan "jayron" pitomnigining ekoturizmni rivojlantirishdagi o'rni. Центр научных публикаций (buxdu. uz) 44 (44).
5. Fayziyeva Flora Abdullayevna. Buxoro viloyatida avtotransport vositalarining sonini ortishi va ularning atmosferani ifloslashdagi ahamiyati. "journal of science-innovative research in uzbekistan" jurnali.
6. Fayziyeva Flora Abdullayevna. производство мясной массы горячем способом. Педагогика и психология в современном мире: Теоретические и практические
7. Ф.А Файзиёва, Ф.Ф Фармонова. Жахонда ўсимликларни муҳофаза қилишнинг асосий омиллари. Science and Education 4 (5), 117-122.
8. Fayziyeva Flora Abdullayevna. Protection of flora and fauna. Eurasian journal of medical and natural sciences 2 (Issue 12), 78-82.
9. Kholliyev Askar Ergashovich1, Norboyeva Umida Toshtemirovna, Fayziyeva Flora Abdullayevna. The Properties of Cotton Resistance and Adaptability to Drought Stress. Journal of Pharmaceutical Negative Results 13 (Issue 4), 958-961.
10. Ф.А Файзиёва. Табиий ресурслар ва улардан оқилона фойдаланиш. Science and Education 3 (5), 160-166.
11. F.A Fayziyeva, F.A Nazarova. Bioecology and useful properties of papaya or melon tree ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 11 (3).
12. K.A Ergashovich, N.U Toshtemirovna, A.K Rakhimovna, F.F Abdullayevna. Effects of microelements on drought resistance of cotton plant. International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24 (2), 643-648.
13. М.И Мустафаева, Ф.А Файзиёва. Преобладающие виды водорослей биологических прудов очистных сооружений. Национальная ассоциация ученых, 100-101
10. Н.Р Очилова. Исследование физико-химических особенностей рисового крахмала как основного компонента текстильно вспомогательных веществ. Ученый XXI века, 27-29.
11. N Ochilova. The issue of ecological education in the family. Центр научных публикаций (buxdu. uz) 30 (30).

12. B.S Ganiev, M Amonov, D Eshankulova, E Niyozov, N Ochilova. Chemical and Thermal Properties of Eco-Friendly Adhesive-Binding Compositions for Printing Flowers on Silk Fiber Fabrics. Available at SSRN 4391592.
13. A.A Narzullayevich. Talabalar salomatligida jismoniy tarbiyaning ahamiyati. Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali 2 (9), 223-226.
14. А.Н Асатуллаев. Чўкишда кўрсатиладиган биринчи тиббий ёрдам. Science and Education 3 (9), 79-86.
15. А.Н. Асатуллаев. Ўткир захарланишларда шошилич тиббий ёрдам. Science and Education 3 (5), 148-153.
16. R.I Sharofutdinova, A.N Asadullaev, Z.X Tolibova. The Factors and Basic Concepts Determining Community Health. Central Asian Journal of Medical and Natural Science 2 (5), 376-379.
17. Н.Ж Бобомуродова. Оптимальный режим питания-важный фактор правильного физического развития детей Вестник науки и образования, 61-63.
18. Н.Ж Бобомуродова. Задачи школы по охране природы школьников. Вопросы науки и образования, 18-20.
19. К.Ф Абдуллаев, Н.Ж Бобомуродова. Взгляды на астрологию великого мыслителя абу райхон беруни Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные .
20. N.F Axmedjanovna. Atrof-muhitni muhofaza qilish tabiiy resurslardan oqilona foydalanish. International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING 4 (2), 532-535.
21. F Nazarova. оқ дўнгпешона балиғи личинкаларининг озикланиш биологияси. центр научных публикаций (buxdu. uz) 44 (44).
22. Г.С Муратова. Фавкулудда ҳолатларда биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш хусусиятлари. Science and Education 3 (9), 93-100.
23. Г.С Муратова. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг ҳуқуқий ва ташкилий асослари. Science and Education 3 (5), 1818-1824.
24. N.R Ochilova, G.S Muratova, D.R Karshieva. The Importance of Water Quality and Quantity in Strengthening the Health and Living Conditions of the Population. Central Asian Journal of Medical and Natural Science 2 (5), 399-402.
25. G Muratova. Quercetin is corrector of gastrotoxic effects of nsaiids. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz) 5 (5).
26. ШР Инфаровна. хайвон захари билан захарланганда шошилич тиббий ёрдам. Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar jurnali 2 (4), 19-26, 2024.
27. R Sharafutdinova. человек меняющий природу. центр научных публикаций (buxdu. uz) 45 (45), 2024.
28. I. Mirzoeva, M. Ergasheva. Use of landscapes near Tudakul reservoir efficiently. BIO Web of Conferences.
29. M.K Ergasheva, D.J Kuchkorova. methodological basis and concepts of studying rural landscapes of the desert zone. Экономика и социум, 60-63.
30. M.K Ergasheva, I.E Mirzoyeva. Geographical characteristics agro landscapes of kuyimozor tudakul oasis. Экономика и социум, 77-80.